

معرفی کتاب «لبنان»
اثر شهید دکتر مصطفی چمران

چشمان نگران

مشخصات کتاب

لبنان
گزیده‌ای از مجموعه سخن‌رانی‌ها و دست‌نوشته‌های
شهید دکتر مصطفی چمران درباره لبنان
ناشر بنیاد شهید چمران
(با همکاری بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع
مقدس)
چاپ سوم ۱۳۷۶ (چاپ اول ۱۳۶۲)
شمارگان ۳۰۰۰ نسخه
قطع وزیری
صفحه ۳۸۴

«آن چه هم‌اکنون در لبنان می‌گذرد و حوادث گذشته آن، بدون شک از اهمیت خاصی در دنیای اسلام برخوردار است، اهمیتی که کم‌تر در ابعاد مختلف مورد بررسی و توجه قرار گرفته است. لبنان در جوار سرزمین‌های اشغال‌شده - توسط اسرائیل غاصب - و در همسایگی سوریه و در کنار دریای مدیترانه، با جمعیت حدود سه میلیون نفر و مساحت ۱۰۴۵۲ کیلومتر مربع، اهمیت استراتژیک خاصی را داراست.

لبنان سرزمینی است سبز، حاصل‌خیز، پربرکت و زیبا که از نظر منابع اقتصادی نیز مورد توجه است. حدود هفده طائفه با ادیان مختلف در آن زندگی می‌کنند، بنابراین مرکز تلاقی افکار و پخش و نشر اخبار جهانی است. لبنان را می‌توان دروازه دنیا نامید، زیرا هر فکر و ایدئولوژی از طریق لبنان به سرعت می‌تواند در همه دنیا منتشر شود. بعد از حادثه سپتامبر سیاه در اردن و گشتار فلسطینیان به دست ملک حسین، لبنان بزرگ‌ترین پایگاه مقاومت فلسطین بوده، به طوری که در چندین سال پیش‌در بسیاری از مناطق، به خصوص جنوب لبنان - قدرت سیاسی، نظامی و اقتصادی مقاومت فلسطین از قدرت دولت مرکزی لبنان یا هر قدرت دیگری به مراتب بیشتر بوده است. مقاومت فلسطین و لبنان آن‌چنان به هم آمیخته شدند، که برخی احزاب مشترک را به وجود آوردند و در اغلب سازمان‌های فلسطینی، بسیاری از لبنانیان عضویت داشتند.

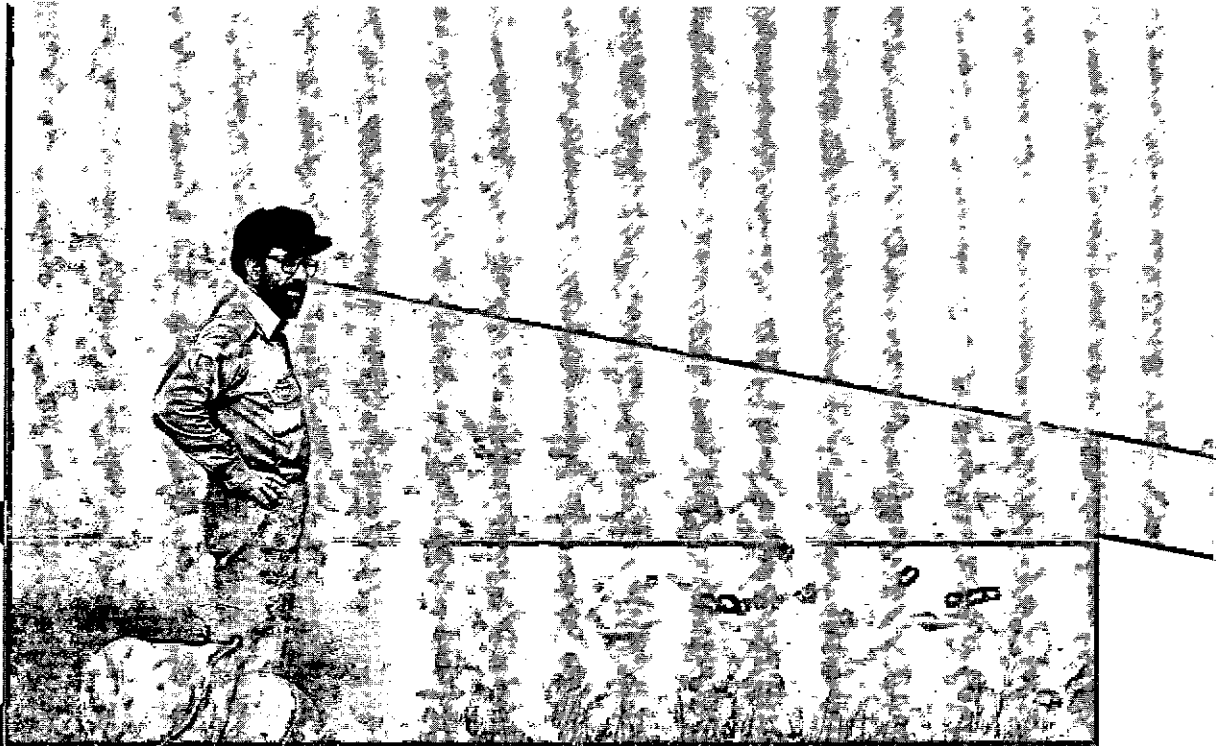
سرزمین جنوب لبنان: «جبل عامل»، مهد دنیای شعیبه و علمای بزرگ شیعی از روزهای نخستین اسلام بوده و در طول تاریخ مورد ظلم و ستم خلفا و حکام و فرمان‌روایان وقت قرار گرفته است و

شیعیان دائم در حال مبارزه با آنان بوده‌اند. این شیعیان همیشه مورد حقد، حسد و تحت ظلم واقع شده‌اند. فقر، فاقه، بدبختی و بی‌سوادی، به‌رغم داشتن فرهنگ غنی و دانشمندان بزرگ، نتیجه این ستم‌ها بوده است، اما سرانجام به‌پا خاستند و انقلاب و توفانی را در لبنان به‌پا کردند که موازنه قوا را به هم زد و به‌ناچار توطئه پشت توطئه برای انهدام و اضمحلال این قیام به‌وقوع پیوست. چپ و راست - در داخل لبنان - و دشمنان خارجی این مردم مستضعف - اسرائیل و آمریکا - متحد شدند و بر پیکر نوحاسته و ناتوان این ملت تاختند و سرزمین اسلامی آنان را به اشغال در آوردند. متأسفانه این صفحه ننگین تاریخ دنیا، نه فقط به‌دست آمریکا و اسرائیل و دست راستی‌های لبنان ورق خورد، بلکه اکثر حکام و ملوک نفرین‌شده عرب، به‌عنوان فرمانروایان مسلمان و دوست ملت فلسطین، دست خود را در تدوین این صفحه ننگین آلودند و ننگ ابدی را در تاریخ به نام خود رقم زدند.

بررسی حوادث لبنان، به‌خصوص وضع کنونی شیعیان، که بدون شک مهم‌ترین حامیان واقعی انقلاب اسلامی ایرانند، بدون مطالعه تاریخ گذشته و مجاهدت‌های عصر حاضر و قیام و جنبش اسلامی آنان، عملی نیست.

هراس استعمارگران و ابرقدرت‌ها از جنبش شیعیان لبنان به‌خاطر انتخاب راه انقلاب اسلامی براساس معیارهای اسلامی و راه علی(ع) و راه سرخ شهادت حسین بن علی(ع) است.

جامعه اسلامی لبنان هم‌اکنون دچار مشکلات بسیاری است؛ به‌خصوص جامعه تشیع لبنان که وارث نابسامانی‌های فکری،

بررسی حوادث لبنان، به خصوص وضع کنونی شیعیان، که بدون شک مهم‌ترین حامیان واقعی انقلاب اسلامی ایرانند، بدون مطالعه تاریخ گذشته و مجاهدت‌های عصر حاضر و قیام و جنبش اسلامی آنان، عملی نیست

و ظلم و جنایت‌هایی را که بر شیعه لبنان رفته، لمس کرده است. بنابراین گفته و نوشته او، محکم‌ترین سند تاریخی است. برای دانستن عمق حوادث لبنان نیازی نیست که به تاریخ‌نویسان و سیاست‌مداران وابسته مراجعه کنیم، بلکه گفته‌ها و نوشته‌های این شهید سعید - که از هر فردی به این وقایع آگاه‌تر و در بطن و متن حوادث بوده و فقط به ظواهر را توجه نکرده است - مطمئناً می‌تواند بهترین دلیل و راهنما برای ما باشد.

شهید دکتر مصطفی چمران به نیت ایجاد یک حرکت انقلابی اسلامی به لبنان رفت، تا علیه طاغوت و رژیم غاصب اسرائیل که هر دو از یک منبع سرچشمه می‌گرفتند، پایگاه مبارزه‌ای تشکیل دهد. بنابراین همه تلاش او در لبنان مبارزه و حرکت بود و همه این کوشش‌ها جزئی از تاریخ لبنان به حساب می‌آید. در مقابل این حرکت، ضد حرکت‌ها نیز از جمله حوادث مهمی هستند که در سرنوشت لبنان مؤثر بوده‌اند.

کتاب حاضر گزیده‌ای از دست‌نوشته‌ها یا سخن‌رانی‌های شهید چمران و حاصل مطالعه و بررسی کلیه نوشته‌ها و سخن‌رانی‌های او در لبنان، اروپا، ایران، درباره لبنان است که بر حسب تاریخ و زمان اتفاق حوادث، منسجم و مدون شده است. بدیهی است در یک نوشته و سخن‌رانی کلیه این مطالب را نمی‌توان یافت، ولی با استفاده از تمام دست‌نوشته‌ها و سخن‌رانی‌هایی که در فهرست مآخذ آمده است، می‌توان تحلیلی از حوادث لبنان براساس زمان اتفاق آن حوادث گردآوری کرد. اگر ضعفی در انسجام مطالب یافت شود، به علت مشکل بودن این امر و بضاعت مزاج گردآورنده است. افسوس که این مجموعه در زمان حیات آن شهید گردآوری نشد که بدون شک بسی ارزنده‌تر می‌بود.

برای آگاهی بیشتر خوانندگان محترم در بعضی از موارد، تاریخ ایراد سخن‌رانی‌ها یا نگارش مطالب یا توضیحی در مورد مطالب آورده شده که داخل [آکروشه] منظور شده است. بنابراین متون داخل [آکروشه] شامل جمله‌ها یا کلماتی است که برای روشن یا معنی کردن یک لغت بر متن کتاب یا سخن و نوشته شهید چمران اضافه شده است.

در قسمت‌های استفاده‌شده از سخن‌رانی، سبک خاص سخن گفتن شهید چمران را می‌توان یافت و این به خاطر آن است که مطالب از روی نوار سخن‌رانی پیاده شده و به رشته تحریر درآمده است که مسلماً با سبک نگارش او متفاوت است.

یکی از خصوصیات بارز شهید دکتر مصطفی چمران، فروتنی فراوان و خلوص عقیده و اعمال اوست. بدین لحاظ با آن که خود هم گام

عقیدتی، سیاسی و اقتصادی زیادی برآمده از قرن‌ها ظلم و ستمی است که بر آن‌ها روا داشته شده است.

ریشه‌یابی تحلیلی این مشکلات و دقت در جزئیات بس دقیق حوادث و تاریخ گذشته شیعیان لبنان، موضوعی است که شاید کمتر بدان توجه شده باشد و این مطمئناً سوای تاریخ‌نویسی معمولی به معنای وقایع‌نگاری است، چراکه اصولاً بررسی تاریخ، بدون علت‌یابی و تحلیل عمیق، در حد مطالعه یک داستان است.

بررسی حوادث اخیر لبنان نیز کاری بس مهم و در عین حال مشکل است و فقط از عهده کسانی برمی‌آید که علاوه بر نگرش ظاهری حوادث، به علل آن هم توجه کنند و تحت تأثیر تبلیغات ظاهر فریب واقع نشوند و در دام غول‌های خبری دنیا که می‌توانند حقایق را به خوبی وارونه جلوه دهند نیز نیفتند. علاوه بر آن باید بر همه حوادث داخلی و خارجی لبنان تسلط کامل داشته باشد و یک بعدی به وقایع ننگرند، بلکه تمام ابعاد گویای این تاریخ را بررسی کنند و رسالتی را که به عهده گرفته‌اند انجام دهند.

کتابی که با عنوان «لبنان» اثر ارزشمند «شهید دکتر مصطفی چمران» ارائه می‌شود، براساس مطالب فوق تدوین شده است و شاید چیزی بیش از آن چه گفته شد - یعنی خلوص و پاکی و صداقت - نیز با آن عجین شده باشد.

شهید چمران، چه در لبنان و چه در ایران، همواره از این موضوع که چرا واقعیت‌ها بر همگان روشن نیست رنج می‌برد و سعی می‌کرد حقایق اوضاع لبنان را، آن چنان که هست، بیان کند. از این رهگذر دست‌نوشته و سخن‌رانی‌های متعددی از خود به یادگار گذاشت که بدون شک حاوی مطالبی بسیار دقیق، مهم و بی‌نظیر است. او حقایقی را فاش می‌کند که در هیچ تاریخ و کتابی نخوانده‌اید، به گونه‌ای حوادث را بررسی و تحلیل می‌کند که خیانت و جنایت استعمار کثیف و سیاست‌پیشگان خودفروخته و مزدوران بی‌مایه را در طی ذکر حوادث به خوبی آشکار می‌سازد و رسالت تاریخی خود را به نحو شایسته‌ای به انجام می‌رساند.

او به عمق تاریخ گذشته شیعیان لبنان چشم می‌دوزد و علت و ریشه‌های بدبختی کنونی آنان را می‌یابد و به صراحت در معرض دید همگان قرار می‌دهد.

او خود جزئی بسیار مؤثر و حرکت‌انگیز از تاریخ کنونی شیعه لبنان است و شاید بتوان گفت فردی را همانند او، با حرکت انسان‌سازش که تمام زیر و بم حوادث دهه پنجاه لبنان را می‌داند و با تسلط می‌تواند آن را ریشه‌یابی کند، نمی‌توانیم بیابیم. بنابراین او بهترین کسی است که دقیقاً در متن وقایع لبنان بوده و از نزدیک دگرگونی‌ها

عروق شیعیان به غلیان در آورد، به صورتی که اکنون هم بسیاری از شیعیان، تداوم پخش راه شهادت حسینی و مکتبی اسلام بوده و به نبرد مظلومانه خود ادامه می دهند.

شیعیان مظلومی که پدر و رهبر آنان - امام موسی صدر - مفقود شده (و به گفته شهید چمران یتیم شده اند) و نقطه جوشش و خروش خود یعنی شهید دکتر مصطفی چمران را نیز از دست داده اند، دائماً با گروه های مزدور و خبیث عراق و خود فروختگان بی مایه دیگری درگیر هستند و صدها تن از آنان نیز پس از پیروزی انقلاب در این راه شهید شده اند. سعد حداد نوکر اسرائیل، فالانژها و سایر دست راستی های لبنان، مرتب آن ها را کوبیده اند و چه جنایت ها که به بار نیاوردند و هم روز اسرائیل صهیونیست جبار، آنان را گلوله باران و بمباران می کند و مدتی نه تنها سرزمین مقدس «جبل عامل»، بلکه تا بیروت (یعنی همه زمین های شیعیان) را اشغال کرده است. خانه های آنان را ویران کرده و کشتارهایی به راه انداخته که از لبنان چیزی باقی نمانده است، ولی باز هم این مظلومان تاریخ، با اتکال به خدای بزرگ و امید به او، تنها به مبارزات سخت خود ادامه می دهند و برای پیروزی نهایی انقلاب اسلامی ایران و بقای راه و نهضت امام خمینی دعا می کنند و ایران اسلامی را به عنوان تنها کشور شیعی انقلابی مسلمان و آخرین روزنه امید می دانند و بعد از خدای بزرگ به آن چشم دوخته اند. امید است در این برهه خطرناک خداوند به ما توفیق بیش تری در کمک به همه مستضعفان مبارز، به خصوص شیعیان لبنان که حرکتی اساسی در مبارزه با ظلم و صهیونیسم می کنند، عطا فرماید.

با آن که تلاش ها و کوشش های شهید چمران در ایجاد این حرکت های انقلابی غیر قابل انکار و برای شیعه لبنان یا مسلمانان محروم لبنان فراموش ناشدنی است، ولی او، در آن جایی که مربوط به خود او و شخص او می شد، سکوت کرده و چه بسا حوادثی را، به همین دلیل، مسکوت گذاشته است که شرحش را از زبان دیگران باید شنید یا شاید اصولاً کس دیگری شاهد حادثه نبوده است.

در متن کتاب صحبت از برادران سنی و پیروان ادیان دیگر، نظیر مسیحی و ارمنی، زیاد به میان می آید، باید توجه داشت که در موضوع مذاهب لبنان، برادران مسلمان سنی مذهب و حتی مسیحیان، ارتباطی با ایران و پیروان مذاهب مختلف ایرانی، به خصوص هیچ ربطی با برادران سنی ایران که همانند سایر اقشار مردم در طول انقلاب هم گام با سایرین شرکت داشتند، ندارد و مسائل مذهبی را (اعم از مسیحی، سنی و شیعی) که به صورت طوائف در لبنان هستند، نمی توان به ایران نیز تعمیم داد، بلکه آن ها مسائلی هستند خاص و مربوط به خود لبنان. شهید چمران نیز خود بارها در سخن رانی هایش این مهم را تذکر داده است تا جایی برای سوء استفاده و ایجاد تفرقه باقی نماند.

موضوع مهم دیگر توجه به زمان و مکان خاص تولد این دست نوشته ها و سخن رانی ها است، چه بسا تاکنون در اثر تحولات سیاسی، بسیاری از این مسائل دگرگون شده باشد و افراد و سازمان ها و احزابی که از آنان حرفی به میان آمده وجود نداشته باشند، مثلاً ترور یا کشته شده و یا تغییر موضع سیاسی داده و از مسیر اصلی خویش منحرف شده باشند.

بنابراین تغییرات و تحولات کنونی دنیا، به خصوص تحولات و سیاست های جدید رهبران نهضت مقاومت فلسطین و سازمان ها و احزاب و جنبش های لبنانی، که پس از شهادت شهید چمران به وقوع پیوستند یا اتفاق خواهند افتاد، نمی تواند در این کتاب جای بحث

با همه این حوادث بوده و تأثیری عمیق در لبنان از خود به جای گذاشته، اما ممکن است مردم، به ظاهر، بدین پایه نقش او را دریافته باشند و خود نیز در طول نوشته ها و گفته هایش کم تر ذکر و نامی از خود به میان آورده، مگر آن جا که گریزی نبوده است، زیرا او همیشه معتقد بود اگر اعمال و تلاش های او را فقط خدا بداند، کافی است. بنابراین، با این که او قهرمان و طراح بسی از این حماسه ها، مقاومت ها و ایثارهاست، اما خود را مطرح نساخته است.

اگر بخواهیم صداقت تاریخی را ملحوظ بداریم، بدون شک، نقش شهید دکتر چمران در هدایت فکری و عملی شیعیان لبنان، بس مهم و اساسی است و به طور کلی می توان سلسله جنبان همه این حرکت ها (به خصوص مقاومت های شهادت آمیز و حماسه ساز) را خود او دانست که در کنار رهبری مذهبی و سیاسی و حتی نظامی و بینش و درایت و پاکی و صداقت امام موسی صدر، رهبر مفقود شیعیان لبنان، توانسته است آن چنان نمونه ای کم نظیر از خود ارائه دهد که فقط زیننده شاگردان و رهروان خاص مکتب پیامبر عظیم الشان (ص) و علی مرتضی (ع) و حسین (ع) سرور شهیدان است. بدین گونه او خون جوشان شهادت حسینی را در

شهید دکتر مصطفی چمران به نیت ایجاد یک حرکت انقلابی اسلامی به لبنان رفت، تا علیه طاغوت و رژیم غاصب اسرائیل که هر دو از یک منبع سرچشمه می گرفتند، پایگاه مبارزه ای تشکیل دهد

و اشاره و ارتباط داشته باشد. گرچه با چشمی تیزبین و استفاده از این تحلیل‌ها و حقایق، شاید بتوان روند سیاست منطقه را پیش‌بینی و بررسی کرد.

کتاب حاضر ارائه‌دهنده تاریخ و تحلیل واقعی جهت شناخت توده محروم ملت لبنان و نموداری نه چندان کامل و جامع از خدمات، تلاش‌ها و ایثارهای شهادت‌گونه رهرو راستین راه علی(ع) و حسین(ع)، - شهید چمران- است، که می‌تواند زیربنای تفکر ما به‌خصوص حرکت ما در مورد لبنان باشد و بیش از همه، افشاکننده توطئه‌های بزرگی است که در مقابل حرکت‌های انقلابی اسلامی در منطقه به‌وقوع پیوسته است.»

سطور فوق، نوشته‌های آغازین کتاب «لبنان» نوشته مهدی چمران، برادر شهید مصطفی چمران و رئیس دوره‌های اخیر شورای شهر تهران، است که درباره لبنان و برادر عالی‌مقامش و کتابی هم‌نام با این سرزمین پرخطر و مخاطره‌دنیای شیعه و سایر اقوام و بیرون دین‌های مختلف و از همه مهم‌تر جولان‌گاه اسرائیل غاصب در دهه‌های اخیر است.

شهید دکتر مصطفی چمران، توأمان، از یاران امام‌خمینی(ره) و امام‌موسوی صدر مقنود بود و در عمر نه‌چندان طولانی‌اش توانسته جدای از درس و دانشگاه در سه جبهه لبنان، انقلاب اسلامی ایران و دفاع مقدس بجنگد و در نهایت در ۳۱ خرداد ۱۳۶۰ به درجهٔ اکمل شهادت نائل شود.

کتاب نیز، دقیقاً، در دومین سالگرد شهادت آن عزیز آماده و به زیور طبع آراسته شده است.

مهدی چمران در جایی درباره ارتباط برادرش با گروه‌های مقاومت لبنان گفته است:

«قبل از حضور شهید چمران در لبنان، امام‌موسوی صدر حرکت‌هایی برای متحد کردن شیعیان لبنان انجام داده بود. وقتی شهید چمران به لبنان رفت، ایده مبارزه با اسرائیل را پی‌گیری کرد. اسرائیلی‌ها از ابتدا به‌دنبال تسخیر جنوب لبنان و رسیدن به رودخانه لیتانی بودند، اکنون هم دولت رژیم صهیونیستی به‌صورت آشکار و پنهان اعلام کرده است که قصد ورود به خاک لبنان را تا عمق ۲۰ کیلومتری دارد تا محیط امنی را برای خود به وجود آورده و از حملات حزب‌الله در امان باشد.

خب، در مبارزه با این ایده اسرائیلی‌ها، اولین چیزی که به ذهن می‌رسید این بود که مردم جنوب لبنان باید مسلح می‌شدند، چون در آن زمان نه ارتش وجود داشت و نه هیچ گروهی که در مقابل اسرائیل بایستد. برای این که سازمان‌دهی شکل گیرد، سازمانی به نام حرکت‌المحرومین از میان جوانان و فرهنگیان لبنان تشکیل شد.

در میان اعضای حرکت‌المحرومین کسانی که توان بیش‌تری داشتند و قابل اطمینان‌تر بودند، برگزیده شدند و پس از مدتی حرکت امل به‌صورت مخفیانه شکل گرفت و شروع به آموزش‌های اولیه نظامی کرد. در یکی از مراکز آموزش مینی منفجر شد و ۲۵ نفر شهید شدند که این حادثه موجب فاش شدن موضوع شد.

پس از آن حادثه شیعیان مجبور شدند اعلام کنند که آن‌ها نیز دارای سازمان مسلح شده‌اند.

دکتر چمران مرتباً به روستاها و شهرهای جنوب لبنان سرکشی می‌کرد و به آن‌ها آموزش‌های ایدئولوژیک می‌داد. در آن زمان سیدحسن نصرالله که ۱۸ سال بیش‌تر نداشت، از طرف شهید چمران به‌عنوان مسؤول روستای خودش در نزدیکی صور

برگزیده شد.

پس از شهادت دکتر چمران در رهبری سازمان امل اختلافاتی به‌وجود آمد که آقای موسوی، امل اسلامی را تشکیل داد و پس از انشعاباتی که صورت گرفت حزب‌الله لبنان از گروهی از رزمندگان باسابقه امل و تعدادی از شیعیان جنوب لبنان به‌وجود آمد که توانست در مدت کوتاهی، با رهبری منسجمی که داشت، همه گروه‌های دیگر را تحت‌الشعاع خود قرار دهد.

به‌رحال حمایت مردم لبنان، شجاعت، دلیری و برنامه‌ریزی خوب حزب‌الله و بالاتر از همه لطف الهی شامل حال لبنانی‌ها شد و آن‌ها توانستند در مقابل اسرائیل این حماسه‌ها را خلق کنند.»

□□□

مروری بر فهرست مطالب کتاب، به‌خوبی بیان‌گر پربار بودن محتوای آن است:

پیام امام‌خمینی(ره) به‌مناسبت شهادت دکتر مصطفی چمران، سخنی دربارهٔ کتاب، پیش‌گفتار، جنوب لبنان(جبل‌عامل) مهد تشیع در طول تاریخ، استقلال لبنان و قانون طائفی، جنایات اسرائیل، فعالیت احزاب چپ در لبنان، ورود امام‌موسوی صدر به لبنان و آغاز مبارزات او، احزاب لبنانی، نهضت مقاومت فلسطین، جنگ‌های داخلی لبنان، موضع شیعیان(امام‌موسوی صدر و امل) در طول جنگ‌های داخلی، گوشه‌ای از حماسه‌های افتخار و شهادت(در مقابل اسرائیل و فالانژها)، تحلیلی از فتح و امل و حوادث لبنان، ربوده‌شدن امام‌موسوی صدر در طلیعهٔ پیروزی انقلاب اسلامی ایران، انقلاب اسلامی ایران روزهٔ امید شیعیان لبنان، پایان‌نامه، دست‌نوشته‌ها و سخن‌رانی‌ها.

به علاوه، موضوع و محتوای کتاب به همراه عکس‌های سیاه و سفیدی که در جای‌جای آن به‌همراه مطالب چاپ شده است و مهم‌تر از همه این‌ها اعتبار و پیشینهٔ صاحب اصلی اثر - شهید چمران - آن را به یکی از مهم‌ترین منابع موجود در زمینه لبنان و مقاومت مردم آن سامان بدل کرده است. سندی گران‌بها که تا همیشه مورد استفاده محققان، پژوهش‌گران و علاقه‌مندان به این موضوع قرار خواهد گرفت و چون نگینی بر آثار قلمی کشور ما، در حوزهٔ لبنان و مقاومت، خواهد درخشید.

کتاب با عکس غریبانه - و این بار استثنائاً رنگی در بین عکس‌های سیاه و سفید فروانش - در صفحه ماقبل پشت جلد پایان می‌یابد. عکس آن قدر گویاست که فقط مشاهده آن می‌تواند گویای حرف‌های موجود در کل کتاب باشد و هیچ توصیفی نمی‌تواند عمق این اثر واقعاً هنری درباره لبنان را به‌خوبی بیان کند. شرح عکس می‌گوید: «جوانان مدرسه صنعتی جبل‌عامل در زیر بمباران‌های اسرائیل، در پناه‌گاه مدرسه خفته‌اند و چشمان دکتر چمران، نگران حال و آینده آن‌هاست.» چشمان نگرانی که از دلی پُردرد سخن می‌گفتند و غیورانه سلاح و قلم در دست و آتش بر زبان، به‌سوی دشمن حمله‌ور شدند و کتاب حاضر تنها مشتی نمونه خروارها تلاش‌ها و جانبازی‌های ایرانی شیعهٔ خشمگین از جنایت‌های صهیونیسم غاصب، به‌یادگار مانده است.

کتاب حتی اگر فقط همین یک عکس را هم دربرمی‌داشت، به‌تنهایی انتقال‌دهندهٔ رنج‌ها، دردها، بیم‌ها، امیدها و خشم‌های مردم لبنان می‌بود.

مطالعهٔ «لبنان» را به همه پی‌گیران مسائل این سرزمین توصیه می‌کنیم. ■

اگر بخواهیم صداقت تاریخی را ملحوظ بداریم، بدون شک، نقش شهید دکتر چمران در هدایت فکری و عملی شیعیان لبنان، بس مهم و اساسی است